

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΚΑΤΩ ΤΡΙΤΟΥΣ ΛΕΣΒΟΥ

Τα πολυάριθμα δημοσιεύματα του αιμνήστου μητροπολίτου Μυτιλήνης Ιακώβου¹ όχι μόνο έκαναν γνωστά στο ευρύ επιστημονικό κοινό τα μεταβυζαντινά και νεότερα μνημεία της Λέσβου, αλλά και πρόσφεραν, όπως ο ίδιος έλεγε, υλικό και ερεθίσματα στους ειδικούς για μια πιο ολοκληρωμένη έρευνα.

Κατά τις διάφορες περιόδους μου στο νησί είχα την ευκαιρία να φωτογραφήσω και να μελετήσω μερικά από τα μνημεία που ο ακούραστος ιεράρχης είχε εν συντομία πραγματευθεί.

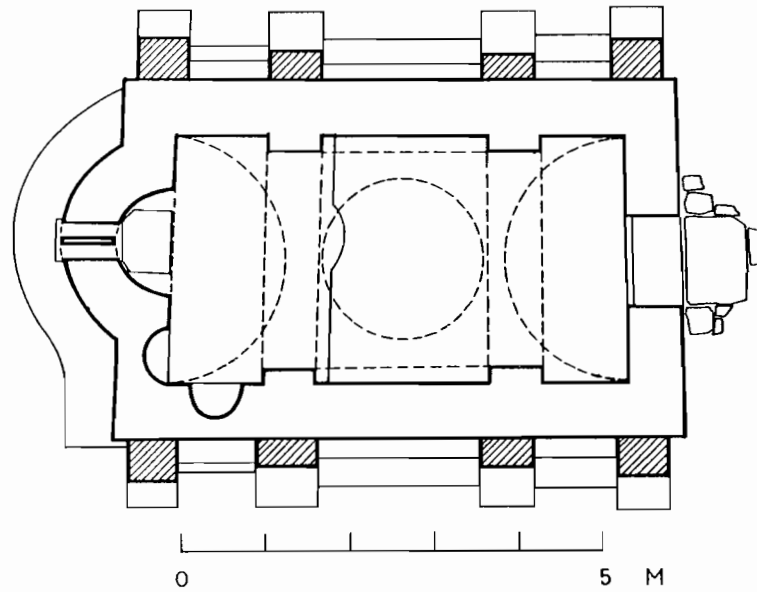
Είναι πράγματι αξιοπρόσεκτη η απουσία από τη Λέσβο μνημείων χρονολογούμενων κατά την μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο. Το μόνο που θα μπορούσε κανείς να τοποθετήσει στην μεταεικονομαχική περίοδο και μέχρι την 'Αλωση είναι ο ναός της Παναγίας Τρουλλωτής στους Πύργους Θερμής, που ανήκει στην κατηγορία των μεταβατικών σταυροειδών ναών². Ο μισοερειπωμένος ναός του Αγ. Στεφάνου Μανδαμάδου και το καθολικό της μονής Ταξιαρχών Κάτω Τρίτους, στο οποίο διατηρούνται και ελάχιστα δείγματα τοιχογραφιών, με δυσκολία τοποθετούνται στον 15ο αιώνα. Τα δύο τελευταία μνημεία ανήκουν στην κατηγορία των μονόχωρων τρουλωτών ναών. Αρχαιότερο από τα δύο, όπως δείχνει η εντελώς αφρόντιστη τοιχοδομία του καθώς και άλλα στοιχεία, είναι ο ναός των Ταξιαρχών. Το ναό του Αγ. Στεφάνου και αυτόν της Παναγίας της Τρουλλωτής θα πραγματευθούμε σε άλλη εργασία.

Ο ναός των Ταξιαρχών βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το κέντρο του χωριού Κάτω Τρίτος, στην κορυφή ελαιόφυτου με θέα προς το γραφικό κόλπο της Γέρας λοφίσκου. Γύρω του ερειπωμένα τα κελιά και οι άλλοι χώροι της μονής³.

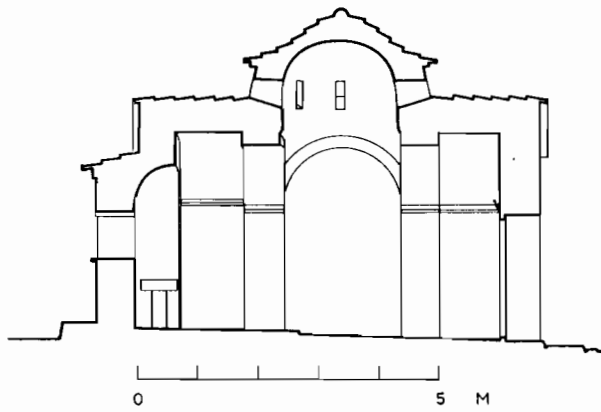
¹ Ιακώβου Κλεομβρότου (Μητροπολίτου), *Mytilena Sacra*, 4 τόμοι, Θεσσαλονίκη 1970 κ.ε.

² Είναι αδημοσίευτο. Εξωτερικά σε πολλά σημεία έχουν αλλοιωθεί τα χαρακτηριστικά του μνημείου. Τα παράθυρα έχουν μετατραπεί σε τετράγωνα και γενικά οι επισκευές είναι μάλλον πρόχειρες και χωρίς ιστορική συνέπεια.

³ Για το μοναστήρι δεν υπάρχουν γραπτές πληροφορίες. Φαίνεται πως ποτέ δεν απασχόλησε επίσημα το Πατριαρχείο, ώστε να εκδώσει πατριαρχικές ή συνοδικές πράξεις. Η τοπική όμως παράδοση, που ενέχει και στοιχεία θρύλου, λέγει ότι η μονή των Ταξιαρχών, όπως και η γειτονική, κατεστραμμένη σήμερα, μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Μυχούς, ήταν βυζαντινή και ότι καταστράφηκε πιθανόν από τους Τούρκους το 1462 όταν κατέλαβαν την

Σχ. 1. Κάτοψη του καθολικού.

Σχ. 2. Τομή κατά μήκος του καθολικού.

Από την κατάσταση των ερειπίων μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι οι διάφοροι χώροι χρησιμοποιούνταν ως στάνες μέχρι τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας (πίν. 1α, β).

Το όνομα των αγίων στη μνήμη των οποίων τιμάται ο ναός είναι γνωστό μόνο από την προφορική παράδοση που διασώζουν οι κάτοικοι του Κάτω Τρίτους. Δυστυχώς ούτε η κατάσταση των τοιχογραφιών ούτε η γραπτή παράδοση βοηθούν στην επαλήθευση των ανωτέρω. Η σημερινή διατήρηση του μνημείου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από κακή ως πολύ άσχημη και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εγκατάλειψης μνημείου. Τα κονιάματα των τοίχων έχουν αποσαθρωθεί, τα τόξα που στηρίζουν τον τρούλο έχουν ραγίσει και οι ελάχιστες τοιχογραφίες απολεπίζονται ή καταρρέουν καθώς κονιορτοποιούνται τα επιχρίσματα.

Οι γενικές εξωτερικές διαστάσεις του μνημείου των Ταξιαρχών είναι $6,75 \times 4,25$ μ. Η νότια πλευρά, καθώς το μνημείο είναι ελαφρώς παράγωνο, έχει μήκος 6,50 μ. Μαζί με την προεξέχουσα ημικυκλική κόγχη το μήκος του ναού φτάνει τα 7,30 μ. (σχ. 1-2).

Απλό εξωτερικά στην κάτοψη, το κτίσμα γίνεται εσωτερικά πιο σύνθετο με τις προεξέχουσες κατά 0,20 μ. περίπου παραστάδες στις μακριές πλευρές του μνημείου, οι οποίες στηρίζουν τα τόξα και τους θόλους. Τα εκφυλισμένα αυτά στηρίγματα, που έχουν πλάτος 0,65 μ., γεφυρώνονται σε ισοπλατή τόξα, ενώ οι στενοί χώροι που δημιουργούνται ανατολικά και δυτικά από τον ευρύτερο κεντρικό χώρο καλύπτονται με ενιαίες καμάρες που το ύψος τους είναι κατά 0,20 μ. περίπου πάνω από την κλειδα των σφενδονίων. Το μικρό βάθος των καμαρών αλλά κυρίως η απουσία των γωνιαίων διαμερισμάτων δεν συμβάλλουν στην εξωτερική πλαστική διάρθρωση του μνημείου. Γείσο από πέτρα της περιοχής, ελαφρά λοξότμητο, περιτρέχει όλο το μνημείο στο ύψος της γένεσης των τόξων. Ο τρούλος έχει βαρειές αναλογίες. Το τύμπανό του είναι κτισμένο εξ ολοκλήρου με πέτρες, παρουσιάζει δε κάποια μείωση προς τα πάνω⁴. Είναι κυλινδρικός εσωτερικά και εξωτερικά, χαμηλός, και φέρει πέντε στενά ορθογώνια, ευθέα στο

Λέσβο. Βλ. Ι. Κλεομβρότου, *Mytilena Sacra*, 2, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 231. Η παράδοση αυτή φαίνεται εν μέρει μόνο αληθινή, γιατί το τελευταίο στρώμα των τοιχογραφιών ανάγεται μάλλον στο β' μισό του 17ου αι. Στο τέλος του 16ου αι. πρέπει να χρονολογηθεί και τμήμα του ξυλόγλυπτου επιστυλίου τέμπλου που βρίσκεται σήμερα στο Εθνικιστικό Μουσείο Μυτιλήνης.

4. Η προς τα άνω στένωση του τρούλου αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο των τρούλων μερικών μνημείων της Κύπρου και της Ρόδου. Βλ. Γ. Σωτηρίου, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, Αθήνα 1935, πίν. 16, ναός αποστόλου Βαρνάβα στην Αμμόχωστο· πίν. 27, ναός Αγ. Γεωργίου στο χωριό Σωτήρα· και πίν. 34, ναός Αγ. Κυράς στο χωριό Κώμη-Κεπήρ. Βλ. Α. Ορλάνδου, *ABME* 9 (1961) 85, εικ. 67, 'Αγ. Γεώργιος στο Καπί, και 84, εικ. 68, 'Αγ. Γεώργιος στη Λίνδο.

ΠΙΝ. 1

α) Άποψη του καθολικού από τα ΒΑ.

β) Άποψη του καθολικού από ΝΔ.

άνω μέρος, παράθυρα. Πολύ πιθανόν αυτό που ανοίγεται ανάμεσα στο ανατολικό και το νότιο να είναι μεταγενέστερο. Τα παράθυρα αυτά μαζί με το δίλοβο της κόγχης αποτελούν τα μοναδικά φωτιστικά ανοίγματα του μνημείου. Στο μέσο του δυτικού τοίχου ανοίγεται ορθογώνια θύρα πλάτους 1,15 μ. και ύψους 2,05 μ.

Ανατολικά, καθώς το μνημείο είναι μονόχωρο, υπάρχει μία μόνο κόγχη η οποία είναι κτισμένη ασύμμετρα και απέχει από μεν την ΒΑ γωνία 1,20 μ. από δε τη ΝΑ 0,75 μ. Τούτο συνέβη γιατί έπρεπε να δημιουργηθεί η αβαθής κόγχη της Πρόθεσης, διαμέτρου 0,60 μ. και ακτίνας 0,25 μ. Τις αυτές περίπου διαστάσεις έχει και η βοηθητική κόγχη στο ανατολικό άκρο του βορείου τοίχου μέσα στο Ιερό Βήμα (διάμετρος 0,55 μ., ακτίνα 0,35 μ.). Εξωτερικά το τεταρτοσφαίριο της κόγχης δεν διαγράφεται και η κάλυψη γίνεται με ευθεία μονοκλινή στέγη. Σε ύψος 1,60 μ. από το δάπεδο ανοίγεται, όπως σημειώθηκε παραπάνω, δίλοβο παράθυρο (πίν. 2α). Η κατασκευή του είναι πρόχειρη. Ελλείπουν παντελώς οι πλίνθοι. Οι λοβοί του παραθύρου σχηματίζονται από μια πλακοειδή, αντί αμφικιονίου, ντόπια πέτρα. Τα ισούψη τόξα των λοβών είναι λαξευμένα πρόχειρα σε μονόλιθο από την περιοχή. Στην ορατή πλευρά αυτού του λίθου υπάρχει ισοσκελής περίπου σταυρός. Απ' ό,τι φαίνεται, η κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργία των λοβών είναι μεταγενέστερη από την κατασκευή του μνημείου. Μέσα στην κόγχη υπάρχει η αγία Τράπεζα που στηρίζεται σε κιονίσκο ύψους 0,56 μ.

Εξωτερικά περιτρέχει τον ανατολικό τοίχο ένα κτιστό θρανίο πλάτους 0,55 μ. και ύψους 0,25 μ. Όταν το μνημείο ανακηρύχθηκε διατηρητέο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (1931) προστέθηκαν εξωτερικά τέσσερις αντηρίδες σε κάθε πλευρά για να αποφευχθεί η κατάρρευση του τρούλου (πίν. 2β). Φαίνεται πως από τότε ήταν ραγισμένα το ανατολικό και το δυτικό τόξο. Στην εποχή αυτή πρέπει να τοποθετηθεί και η χρησιμοποίηση των νεότερων συμπαγών πλίνθων στη βάση του τρούλου και σε άλλα σημεία του μνημείου.

Όλο το κτίριο, ακόμα και οι καμάρες, είναι κτισμένο με ντόπιους ακατέργαστους λίθους διαφόρων μεγεθών μεταξύ των οποίων μεσολαβούν σφήνες και λατύπες. Η ποσότητα του χρησιμοποιηθέντος κονιάματος είναι ελάχιστη, έτσι που σε μερικά σημεία έχει κανείς την εντύπωση ότι πρόκειται για ξερολιθιά. Πλίνθοι έχουν χρησιμοποιηθεί μόνο στα τόξα και στην επίστεψη του τρούλου σε δυο σειρές με την πάνω πιο έξω. Το χρησιμοποιηθέν υλικό με τις περιορισμένες δυνατότητές του καθόρισε και την εξωτερική εμφάνιση του κτιρίου: οι τοίχοι είναι αδιάρθρωτοι και τελείως γυμνοί από κάθε είδους διακόσμηση. Από τη στέγη μπορεί να αναγνωριστεί κανείς την εσωτερική διάταξη του ναού. Οι δυο μεγάλες καμάρες καλύπτονται με δόρυχτες στέγες, ενώ οι μικρότερες εγκάρσιες μαζί με τα μεγάλα λοφία με μονοκλινείς που βρίσκονται ελάχιστα υψηλότερα από τις προηγούμενες (πίν. 3α). Έτσι το σταυρικό σχήμα μόλις που διαφαίνεται. Τα κεραμίδια ανήκουν στην εποχή της όψιμης τουρκοκρατίας. Φαίνεται πως η στέγη

ΠΙΝ. 2

α) Το παράθυρο της κόγχης του καθολικού.

β) Άποψη του καθολικού από τα βόρεια.

αντικαταστάθηκε όταν κατασκευάστηκαν οι εξωτερικές αντηρίδες. Από την παλιά, την πρώτη ίσως, κεράμωση διατηρήθηκαν ελάχιστοι στρωτήρες που έχουν τοποθετηθεί στις άκρες των καμαρών.

Γλυπτός διάκοσμος δεν σώθηκε στο ναό των Ταξιαρχών. Το πιο πιθανόν είναι να μην υπήρξε ποτέ, λόγω ίσως της μικρής σημασίας του μνημείου. Η ευτέλεια της αρχιτεκτονικής διακόσμησης χαρακτηρίζει και το εσωτερικό του ναού. Το δάπεδό του είναι καλυμμένο με οπτόπλινθους διαστάσεως 0,20×0,28 μ.

Το εξεταζόμενο μνημείο ανήκει στην κατηγορία των μονόχωρων τρουλωτών ναών⁵. Η αρχιτεκτονική αυτή μορφή είναι πολύ διαδεδομένη από την μεσοβυζαντινή εποχή μέχρι τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Όλα αυτά τα μνημεία παρουσιάζουν τη μορφή μονόχωρης εκκλησίας της οποίας η κατά μήκος καμάρα δεν είναι συνεχής αλλά διακόπτεται στο μέσον περίπου του μήκους της και σε απόσταση ίση ή και μικρότερη από το πλάτος του ναού. Στο κενό που δημιουργείται τοποθετείται τρούλος που στηρίζεται ανατολικά και δυτικά στα μέτωπα της διακοπτόμενης καμάρας και εγκάρσια σε δύο πολύ μικρού βάθους καμάρες που πατούν σε μικρές παραστάδες (βάθους 0,20-0,35 μ.) των κατά μήκος τοίχων (πίν. 3β, 4α). Η διαφορά των βυζαντινών από τα μεταβυζαντινά μνημεία του τύπου είναι ότι στα πρώτα η διάμετρος του τρούλου είναι ίση, ή σχεδόν ίση, με την διάμετρο της κατά μήκος καμάρας⁶, ενώ στα μνημεία της τουρκοκρατίας η διάμετρος του τρούλου είναι μικρότερη⁷. Έτσι οι εγκάρσιες καμάρες αποτελούν συγχρόνως αντερείσματα του τρούλου⁸. Επί πλέον στα μεσοβυζαντινά μνημεία γίνεται συνήθως χρήση σφενδονίων⁹. Τα παράθυρα του τρούλου αλλά και τα άλλα ανοίγματα, όσα υπάρχουν, είναι συνήθως στα βυζαντινά αλλά και στα μεταβυζαντινά μνημεία μακρόστενα και μοιάζουν με φωτιστικές θυρίδες¹⁰. Στον Ταξιαρχή του Κάτω Τρίτους φαίνεται πως τα παράθυρα έχουν υποστεί αλλοιώσεις κατά

5. Ο τύπος αυτός δεν πρέπει να συγχέεται με τον τύπο του μονόχωρου σταυροειδούς ναού. Η εξωτερική μορφή των μνημείων των δύο τύπων είναι αρκετά διαφορετική. Βλ. Ν. Μουτσόπουλου - Γ. Δημητροκάλλη, *Γεράκι, Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 85, σημ. 3. Ο όρος ατρουλλαία μονόκλιτος βασιλική», ή «μονόκλιτη μετά τρούλλου βασιλική», που χρησιμοποιεί ο Ορλάνδος (*ABME* 1, 1935, 56 και 9, 1961, 149) και επαναλαμβάνεται από τον Χ. Μπούρα ('Αγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας, *ΕΕΠΣΠΘ* 3, 1967-1968, 47) δεν είναι τόσο πετυχημένος.

6. Π.χ. Αγ. Κυριακή και 'Αγ. Αρτέμιος Νάξου, βλ. Α. Βασιλάκη, *Οι εικονομαχικές εκκλησίες στη Νάξο*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 3 (1962-1963) 49-74· Αγ. Ελεούσα στο Συκάμινο Ωρωπού, βλ. *ΔΧΑΕ* 4 (1927) 42· Παναγία Μεσοσπορίτισσα Καλυβίων Κουβαρά Αττικής, βλ. Α. Ορλάνδος, *ΔΧΑΕ* 4 (1927) 42· Αγ. Βαρβάρα Καπνικαρέας, βλ. *ΕΜΜΕ* 2, σ. 69, εικ. 57.

7. Π.χ. 'Αγ. Γεώργιος Σοφικού Κορινθίας, Ναός Υπαπαντής και Αγ. Αντώνιος Τούρλας στην περιοχή Σοφικού, βλ. Α. Ορλάνδου, *ABME* 1 (1935) 58, εικ. 5, και 70, εικ. 17, 18.

8. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. *ABME* 1 (1935) 57-58.

9. Π.χ. στο Φραγκομονάστηρο Παροικιάς Πάρου, *ABME* 9 (1961) 149, εικ. 55.

10. Όπως, π.χ., στα μνημεία της Νάξου και στον 'Αγ. Γεώργιο Σοφικού.

ΠΙΝ. 3

α) Άποψη του καθολικού από τα ΒΔ.

β) Στήριξη του τρούλου. Σφαιρικό τρίγωνο.

την επισκευή του μνημείου. Εμφανείς και άτεχνες είναι οι επεμβάσεις και στην τοιχοποιία.

Οι μονόχωροι τρουλωτοί ναοί είναι αρχιτεκτονική μορφή που απαντά στη Νάξο, τη Ρόδο, την Αττική, την Κύπρο, τη Λακωνία και τη Χίο¹¹. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο τύπος αυτός έχει προκύψει από τον εγγεγραμμένο σταυροειδή, αφού εκμηδενίστηκαν τα ανοίγματα των πλαγίων κλιτών και τα στηρίγματα του τρούλου ακούμπησαν στους πλάγιους τοίχους¹². Όμως μετά τη δημοσίευση των μνημείων της Νάξου, που δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν από τα μέσα του 9ου αι., η Α. Βασιλάκη διατυπώνει τη βάσιμη υπόθεση ότι θα μπορούσε να συμβεί και αντίστροφη εξέλιξη, πράγμα που στηρίζεται στο γεγονός ότι μόνο από τον 11ο αιώνα η μονόχωρη τρουλωτή εκκλησία δέχεται επιδράσεις από τον εγγεγραμμένο σταυροειδή ναό και στην κάτοψη και στη στέγαση¹³. Ο Χ. Μπούρας¹⁴ αργότερα στην ουσία επαναλαμβάνει την άποψη του Ορλάνδου υποστηρίζοντας ότι οι μονόχωροι «τρουλαίοι» έχουν προκύψει από την προσπάθεια των μαστόρων να διευρύνουν τον κεντρικό χώρο τοποθετώντας τα στηρίγματα του τρούλου κοντά στους τοίχους.

Μελετώντας το εσωτερικό των Ταξιαρχών του Κάτω Τρίτους αμέσως διαπιστώνει κανείς την απουσία των εγκαρσίων καμαρών όχι μόνο στην κάτοψη αλλά και στην ανωδομή. Εξωτερικά, στη στέγη, το σχήμα του σταυρού μόλις που υποδηλώνεται, καθώς είναι ελάχιστη η υπερύψωση των στεγών.

Ζωγραφικός Διάκοσμος

Από τις τοιχογραφίες του μνημείου, που κάλυπταν όλες τις εσωτερικές επιφάνειές του, έχουν σήμερα απομείνει ελάχιστα δείγματα, που ανήκουν στις δύο τελευταίες φάσεις της διακόσμησης¹⁵. Εκτός από την πτώση των κονιαμάτων αρκετές καταστροφές έχουν προκαλέσει και τα συνεχή ασβεστώματα στα οποία προέβαιναν οι φιλόθησκοι αλλά αδαείς προσκυνητές. Γι' αυτό το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού δεν είναι δυνατόν να το αναπτύξουμε αποκαθιστώντας το με σιγουριά.

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης εικονιζόταν στην τελευταία φάση η Πλατυτέρα με τα χέρια ανοικτά σε δέηση. Σήμερα έχει απομείνει μικρό τμήμα της

11. Βλ. Α. Βασιλάκη, *Οι εικονομαχικές εκκλησίες στη Νάξο*, ό.π., σ. 54, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

12. Α. Ορλάνδου, *ABME* 1 (1935) 133-134.

13. Α. Βασιλάκη, *Οι εικονομαχικές εκκλησίες στη Νάξο*, ό.π., σ. 56.

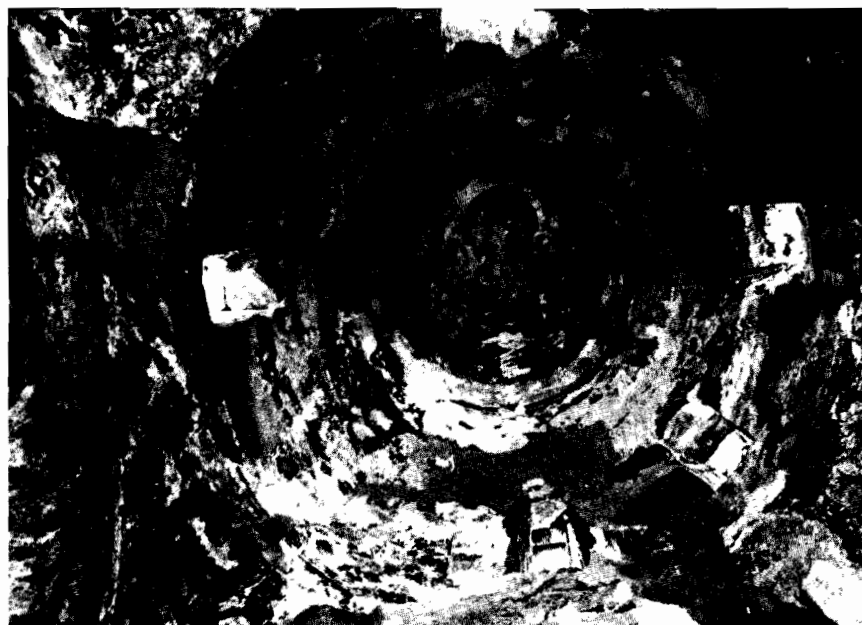
14. Χ. Μπούρας, Αγ. Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας, ό.π., σ. 49-50.

15. Όστερα από έρευνα που κάναμε σε σημεία που έχουν πέσει οι σουβάδες διαπιστώσαμε πως το μνημείο έχει διακοσμηθεί τουλάχιστον τρεις φορές. Στάθηκε αδύνατο να χρονολογηθεί το πρώτο στρώμα γιατί διατηρούνται λίγα τμήματα και μάλιστα σε κακή κατάσταση.

ΠΙΝ. 4

α) Άποψη του εσωτερικού, ΒΑ όψη.

β) Άποψη του τρούλου (εσωτερ.).

κεφαλής και των χεριών. Η ίδια παράσταση πρέπει να διακοσμούσε και στις παλαιότερες φάσεις την επιφάνεια του τεταρτοσφαιρίου. Στον ημικύλινδρο της κόγχης παριστάνονταν δύο Ιεράρχες, ίσως ο Μ. Βασίλειος και ο 'Αγ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος· αυτοί ανήκουν στην τελευταία φάση.

Αριστερά και δεξιά από το τεταρτοσφαίριο εικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, ενώ στο μέτωπο της κόγχης το άγ. Μανδήλιο. Και εδώ η διατήρηση είναι πολύ κακή. Η μπροστά στο Ιερό Βήμα καμάρα καλύπτεται από την παράσταση της Ανάληψης, η οποία διατηρείται επίσης σε πολύ κακή κατάσταση. Παρά ταύτα μπορούμε να σημειώσουμε ότι εικονίζονταν ο Χριστός σε δόξα που την ανακρατούσαν δύο άγγελοι, και αριστερά και δεξιά πέντε και έξι αντίστοιχα απόστολοι. Και αυτή η παράσταση ανήκει στην γ' φάση.

Στο κέντρο του τρούλου παριστάνεται ο Παντοκράτορας (με ισχυρές απολεπίσεις) (πίν. 4β) και στο τύμπανό του οκτώ προφήτες με ανοικτά ειλητάρια. Των περισσότερων τα κεφάλια είναι κατεστραμμένα. Στα σφαιρικά τρίγωνα εικονίζονται οι τέσσερις Ευαγγελιστές (πίν. 5α, β). Σώζονται μόνο ο Ιωάννης, ο Λουκάς και ο Μάρκος· το κονίαμα στο οποίο ήταν ζωγραφισμένος ο Ματθαίος έχει καταπέσει. 'Όλη η διακόσμηση του τρούλου ανήκει επίσης στην γ' φάση.

Στο κέντρο της δυτικής καμάρας παριστάνεται ο Χριστός στηθαίος σε μετάλλιο και προτομές αγίων σε στηθάρια αριστερά και δεξιά του. Η παράσταση είναι 'πολύ κατεστραμμένη και δυσδιάκριτη. Δεν είναι δυνατόν, λοιπόν, να υποστηρίξουμε την άποψη ότι ο εικονιζόμενος στη δόξα Χριστός ανήκει σε παράσταση Ανάληψης η οποία σε άλλα, αρχαιότερα, μνημεία βρισκόταν σ' αυτήν τη θέση¹⁶. Ούτε εξάλλου είναι δυνατόν τα διασωθέντα εικονογραφικά στοιχεία να μας οδηγήσουν στην παράσταση της Ανάληψης. Και αυτή η παράσταση ανήκει στην γ' φάση.

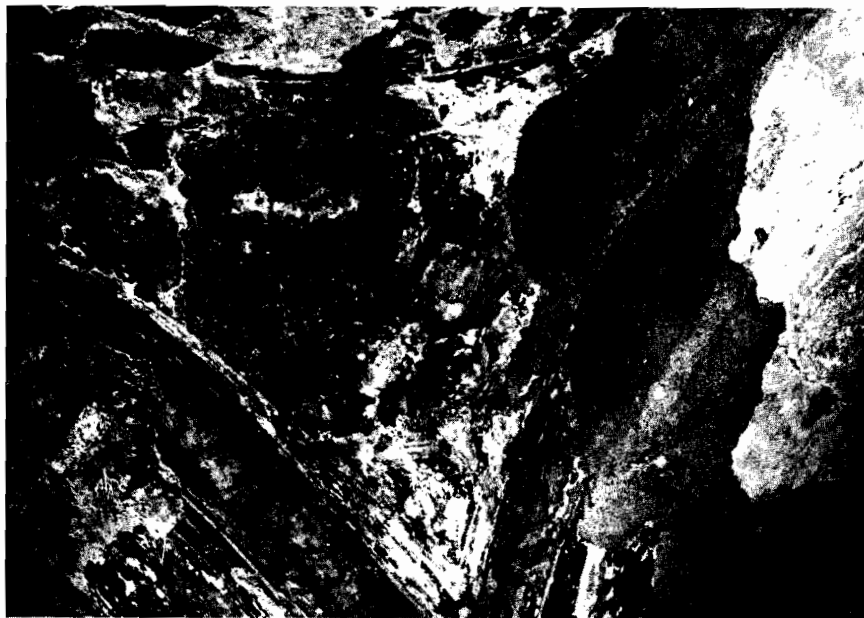
Στο νότιο τμήμα της ίδιας καμάρας εικονίζεται η Μεταμόρφωση (πίν. 6β). Παρόλο που η διατήρησή της δεν είναι καλή μπορούμε να σημειώσουμε μερικά στοιχεία που αξίζει να προσεχθούν. Το κάτω μέρος της παράστασης έχει δυστυχώς καταστραφεί ή καλύπτεται από τη μεταγενέστερη επιζωγράφηση, από την οποία διατηρείται στηθάρια αδιάγνωστης αγίας. Στα σημεία που η τελευταία έχει καταστραφεί στην παράσταση που εξετάζουμε, φαίνεται ότι στο κάτω μέρος, εκτός από τους τρεις μαθητές Πέτρο, Ιάκωβο και Ιωάννη, εικονιζόταν ο Χριστός στα δύο επεισόδια που ανεβάζει και κατεβάζει από το όρος Θαβώρ τους

16. Βλ. Ιακώβου Κλεομβρότου, *Mytilena Sacra*, 2, 1974, σ. 233. Ανάληψη βέβαια μπορεί να εικονίζεται σε αυτή τη θέση, αφού ήδη τον 12ο αι. τη βρίσκουμε στον νάρθηκα των Αγ. Αναργύρων της Καστοριάς· βλ. Στ. Πελεκανίδη, *Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 35, και Στ. Πελεκανίδη - Μ. Χατζηδάκη, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, σ. 24-25. 'Όμως είναι σύνηθες, όταν ανανεώνεται η ζωγραφική ενός μνημείου, να επαναλαμβάνεται το εικονογραφικό πρόγραμμα, εκτός αν η ανανέωση γίνει σε πολύ μεταγενέστερη εποχή και μάλιστα από αδαείς ζωγράφους.

ΠΙΝ. 5

α) Σφαιρικό τρίγωνο. Ο ευαγγελιστής Λουκάς.

β) Σφαιρικό τρίγωνο. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης.

μαθητές. Ο ζωγράφος προτίμησε τον σύνθετο τύπο της Μεταμόρφωσης τον οποίο συναντούμε σε αρχαιότερα μνημεία¹⁷, παρόλο που οι επιφάνειες του τοίχου είναι μικρές¹⁸. Στον 17ο ίσως αιώνα, εποχή κατά την οποία πρέπει να χρονολογηθεί το τελευταίο στρώμα του διακόσμου, φαίνεται πως ο ζωγράφος, από άγνοια ή ύστερα από υπόδειξη εκκλησιαστικού άρχοντα, και πιθανώς του νεότερου κτήτορα, άλλαξε εν μέρει το εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου ή περιόρισε το πλάτος της ζώνης του Δωδεκαόρτου για να προσθέσει μία ζώνη αγίων σε μέταλλα, από τα οποία διατηρούνται μερικά. Απέναντι από τη Μεταμόρφωση, στο άνω μέρος του βορείου τοίχου, εικονίζεται η Σταύρωση (πίν. 6α), η οποία διατηρείται καλύτερα από τις άλλες. Ο Χριστός εικονίζεται νεκρός πια στο σταυρό με το σώμα κρεμασμένο από τα καρφωμένα χέρια, που σχηματίζουν με την οριζόντια κεραία του σταυρού, καθώς είναι τεντωμένα, ισοσκελές τρίγωνο. Αριστερά ο Δημάς και δεξιά ο Γέστας σε μικρότερους σταυρούς. Παριστάνονται με τα χέρια δεμένα πίσω από το σταυρό¹⁹. Ο ευγνώμων ληστής φέρει φωτοστέφανο, πράγμα πολύ σπάνιο για τη βυζαντινή τέχνη. Ο κακός είναι στραμμένος έξω από την παράσταση. Κοντά στον σταυρό του Χριστού βρίσκεται ο στρατιώτης που τον λογχίζει και τέλος σε πρώτο επίπεδο ο όμιλος των πέντε γυναικών αριστερά και ο Ιωάννης με τον Εκατόνταρχο δεξιά. Οι λεπτές γυναικείες φιγούρες αντισταθμίζονται από τις ευρείες σωματικά ανδρικές. Επιβλητικό είναι και το τείχος της πόλης που πλαισιώνει από πίσω την παράσταση. Αξίζει να σημειώσουμε ότι εικονίζεται και το προτείχισμα²⁰, οι δε συσταυρωθέντες ληστές βρίσκονται ανάμεσα σ' αυτό και το τείχος, απομονωμένοι κατά κάποιον τρόπο από τον Εσταυρωμένο²¹. Στοιχεία που θα μπορούσαμε να τα θεωρήσουμε νεωτερικά στην παράσταση είναι το κρεμασμένο στο σταυρό και με έντονη κλίση προς τ' αριστερά σώμα του Χριστού²² και η μορφή του Ιωάννη που είναι έντονα κινημένη και χειρονομεί. Ο τεχνίτης, παρά την περιορισμένη

17. Όπως, π.χ., στον Λαυρεντιανό κώδ. VI.23, στο τετραεγγέλο της Μ. Ιβήρων αρ. 5 και στις τοιχογραφίες της Μ. Χελανδαρίου, βλ. Γ. Γούναρη, *Οι τοιχογραφίες των Αγ. Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 115, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

18. Το πλάτος της σύνθεσης είναι 1 μ.

19. Η Σταύρωση με αυτόν τον τρόπο είναι πολύ αρχαϊκή και τη βρίσκουμε στις Ευλογίες της Monza και του Bobbio, βλ. A. Grabar, *Les ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio)*, Paris 1958, πίν. XXIV κ.ά., και K. Wessel, *Die Kreuzigung*, Recklighausen 1966, εικ. 20 και 92.

20. Με προτείχισμα εικονίζεται το τείχος στη Σταύρωση της λειψανοθήκης του καρδινάλιου Βησσαρίωνα (14ος αι., Βενετία, Galleria dell'Arte), βλ. K. Wessel, *Die Kreuzigung*, ό.π., 45.

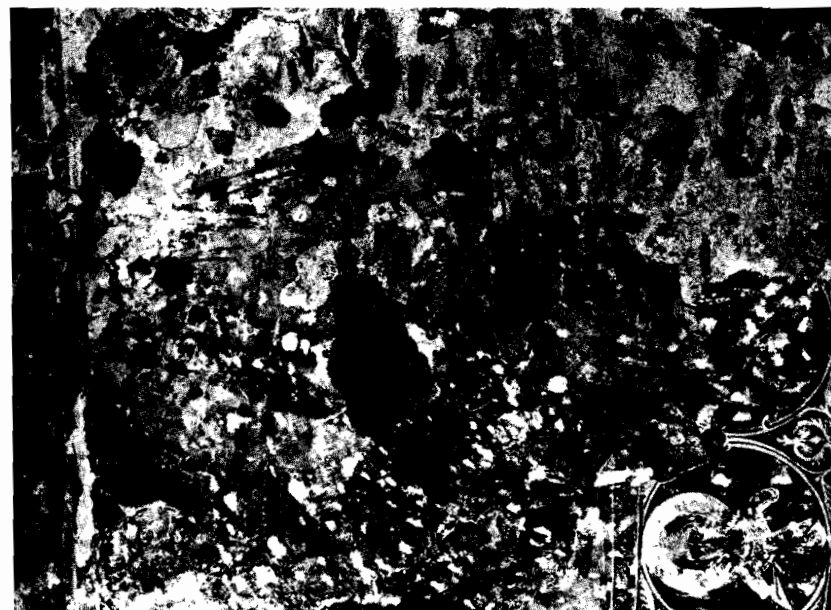
21. Από την παλαιοχριστιανική εποχή οι ζωγράφοι και οι λοιποί καλλιτέχνες που εικονίζουν την Σταύρωση τοποθετούν τους ληστές σε δεύτερο επίπεδο ή τους αποδίνουν μικρότερους στο σώμα, βλ. G. Schiller, *Iconography of Christian Art*, 2, Λονδίνο 1972, εικ. 322, 326, 327, 330 κ.ά.

22. Παρά τη μεγάλη κλίση το νεκρό σώμα δεν είναι παραμορφωμένο.

ΠΙΝ. 6

β) Η Σπυρίωση.

α) Η Μεταμόρφωση.

ΠΙΝ. 7

Ο άγ. Γεώργιος.

επιφάνεια που είχε στη διάθεσή του, παραφόρτωσε τη σύνθεση με το προτείχισμα διατηρώντας παράλληλα και όλα τα στοιχεία που παρατηρούνται σε άλλες αρχαιότερες παραστάσεις.

Στον στενό πεσσό ανατολικά από τη Σταύρωση έχει ξεφύγει από τα νεότερα ασπρίσματα το κεφάλι του αγ. Γεωργίου (πίν. 7). Είναι πιθανόν στον απέναντι πεσσό, ανατολικά από τη Μεταμόρφωση, να εικονιζόταν ο αγ. Δημήτριος.

Όπως έγινε αντιληπτό, από τις παραστάσεις του Δωδεκαόρτου βεβαιώνονται μόνο οι τρεις. Για τις υπόλοιπες πρέπει να υποθέσουμε πως εικονίζονταν στις άλλες επιφάνειες από τις οποίες τα επιχρίσματα έχουν καταπέσει. Ήδη έχουμε σημειώσει πως στον 17ο αι. οι τοιχογραφίες του στρώματος στο οποίο ανήκουν η Μεταμόρφωση και η Σταύρωση υπέστησαν εκτεταμένη επιζωγράφιση. Ο ζωγράφος του τελευταίου χρονολογικά στρώματος χαρακτηρίζεται από κάποια λαϊκά στοιχεία, τα οποία αναγνωρίζουμε και στο πλάσιμο των μορφών και στην απόδοση των πτυχώσεων. Αντίθετα ο ζωγράφος της Σταύρωσης και της Μεταμόρφωσης (β' φάση) έχει στοιχεία που διακρίνουν καλούς σχετικά τεχνίτες. Όμως δεν λείπουν και αρκετά στοιχεία αδεξιότητας καθώς και η έντονη σχηματοποίηση των πτυχώσεων, που αποβαίνουν έντονα γραμμικές.

Δεν κρίνουμε προς το παρόν σκόπιμο να επεκταθούμε περισσότερο στην εξέταση των λίγων τοιχογραφιών του μικρού λεσβιακού μνημείου, μια και αυτές θα συμπεριληφθούν στη συνθετική εργασία μας για τη μεταβυζαντινή ζωγραφική της Λέσβου, την οποία ετοιμάζουμε.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματά μας για τον ναό των Ταξιαρχών υπενθυμίζουμε ότι ανήκει στην κατηγορία των μονόχωρων τρουλωτών ναών και πρέπει να χρονολογηθεί, με βάση δομικά κυρίως στοιχεία, στο τέλος του 15ου αιώνα ή το πρώτο μισό του 16ου. Την ίδια εποχή πιθανόν να έγινε και η πρώτη τοιχογράφηση του. Η δεύτερη διακόσμηση πρέπει να τοποθετηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 16ου και η τρίτη έναν αιώνα αργότερα.